

ЧЕРНІКОВ І.
З ПЕРЕЖИТОГО. – К.: АКМЕ-ГРУП,
2017. – 108 с.

Спогади сучасних істориків – доволі рідкісне явище в нашій історіографії. У зв'язку з цим особливий інтерес становлять мемуари вченого-орієнталіста, одного з патріархів вітчизняної тюркології, доктора історичних наук, професора Ігоря Федоровича Чернікова. Попри невеликий обсяг публікації, у ній стисло висвітлюються, здебільшого крізь призму особистостей, основні етапи відродження й розвитку української орієнталістики, починаючи з кінця 1940-х рр. і до нашого часу. У спогадах І.Ф.Чернікова для дослідників-орієнталістів та для широкого

сходознавчого загалу цінні також невідомі й маловідомі факти його біографії, які до цього часу не знаходили свого відображення на сторінках друкованих видань. Мушу визнати, що навіть для мене – людини, яку пов'язують з Ігорем Федоровичем давні (з 1972 р.) дружні стосунки, деякі епізоди з його життєпису виявилися повним одкровенням.

Як впливає з підзаголовка мемуарів – «Про моїх учителів і друзів, про себе та 60 років власних досліджень з української тюркології», – вони структурно складаються з трьох частин: спогадів про роки дитинства, юності й молодості автора, а також розповіді про його родину; оповіді про його творчий шлях у науці; добірки мемуарних есеїв про учителів, колег і друзів.

Важливо відзначити, що під час написання спогадів яскраво проявилася низка притаманних І.Ф.Чернікову чеснот. Ідеться, зокрема, про його феноменальну пам'ять професійного історика, яка зберегла десятки й сотні імен, прізвищ, назв населених пунктів, вулиць, дат тощо, що мають відношення до досить давніх фактів, які описуються в мемуарах. Завдяки цьому події набувають рельєфних контурів, а минуле немовби оживає «у плоті та крові».

Слід також зауважити, що оповідання автора проникнуте характерним для нього позитивним, оптимістичним світосприйняттям. І це при тому, що в дитинстві на його долю випало чимало важких випробувань. Коли полум'я Другої світової охопило українську землю, майбутньому історикові було лише 10 років, тобто він був дитиною війни. У вересні 1941 р. він втратив батька, котрий загинув на Південно-Західному фронті. Самому Ігореві разом із матір'ю та бабусею довелося поспішно евакуюватися з міста Дубно, в якому вони мешкали того часу, далеко на схід. При цьому вони декілька разів потрапляли під бомбардування німецької авіації (с.9–10). Потім були чотири дуже непростих роки евакуації – спочатку в Камишині Сталінградської обл., а потім – в Андижані (Узбекистан).

Проте всі ці випробування лише загартували характер Ігоря Федоровича, зробили його сильнішим, навчили цінувати життя і сприймати його реалії з почуттям гумору. Саме з м'яким гумором, а навіть певною самоіронією він описує, наприклад, свої частування хлопчиком у домівці консула Китайської Республіки в Андижані (с.18–19), роки викладацької роботи в Київській середній школі №92 (с.21) та історію свого знайомства з майбутньою дружиною (с.27–29).

У мемуарах яскраво проявилась і така характерна риса І.Ф.Чернікова, як доброзичливість, здатність відчувати вдячність та бути відданим своїм рідним, близьким, обраній ним науці. Так, рядки, присвячені його батькам – Федорові Семеновичу та Серафимі Петрівні, дружині Тамарі Гаврилівні, яка була його надійною опорою впродовж майже 50 років, дітям Олені та Федору, проникнуті любов'ю й ніжністю (с.8, 11–15, 27–32). Він також тепло та по-іменно згадує багатьох своїх друзів дитинства, шкільних учителів, університетських викладачів, неодмінно висловлюючи їм свою шану і вдячність.

Слід також зауважити, що спогади Ігоря Федоровича несуть на собі відбиток притаманної йому надзвичайної скромності. Якщо в розповіді про свій шлях у науці і творчі здобутки він дотримується «телеграфного стилю», то у спогадах про власних учителів і колег не шкодує епітетів, віддаючи належне їх високим якостям та внеску у вітчизняну науку.

І, нарешті, у процесі ознайомлення з мемуарами І.Ф.Чернікова перед нами постає образ цілісної натури, цілеспрямованої людини, яка «зробила себе сама» («self-made man») і котра завжди прагне досконалості у своїй улюбленій справі. Так, будучи ще школярем, він відчував нестримний потяг до студіювання історії та міжнародних відносин. Тому, коли в 1949 р. Ігор закінчив зі срібною медаллю середню школу в Миколаєві, перед ним, за його словами, не стояло питання вибору майбутньої професії (с.55). Того ж року він вступив до Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка (факультет міжнародних відносин), навчання в якому завершив 1954 р. з відзнакою, здобувши спеціальність «історик-міжнародник, референт-перекладач». Після цього він упродовж трьох років (1954–1957 рр.) працював учителем у двох київських середніх школах, де викладав нову історію зарубіжних країн англійською мовою. Як зауважує автор мемуарів, цей досвід роботи був вельми корисним для нього у плані подальшого вдосконалення англійської мови, яка, поряд із турецькою, стала його надійним інструментом у майбутній науковій роботі (с.22).

У листопаді 1957 р. І.Ф.Черніков, успішно склавши вступні іспити, став аспірантом Інституту історії Академії наук УРСР зі спеціальності «Історія країн зарубіжного Сходу». Його науковим керівником було призначено доктора історичних наук, професора Харківського університету Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969 рр.) – ученого-сходознавця, котрий, серед іншого, зробив неабиякий внесок у справу підготовки в УРСР кадрів орієнталістів, зокрема тюркологів. Не буде перебільшенням стверджувати, що такі відомі вітчизняні тюркологи повоєнного періоду, як Я.Р.Дашкевич, Н.С.Рашба, О.І.Ганусець, Д.М.Філіпенко відчули на собі благодотворний вплив А.П.Ковалівського. До цієї когорти вчених можна сміливо віднести й І.Ф.Чернікова. Безперечно, що поради та рекомендації наукового керівника відіграли визначальну роль у

виборі Ігорем Федоровичем теми його кандидатської дисертації – «Радянсько-турецькі взаємини в 1923–1935 рр.». Одноійменна монографія молодого дослідника (Київ, 1962 р.) була успішно захищена у грудні 1962 р., причому першим опонентом на захисті виступив тодішній патріарх радянської тюркології професор Анатолій Пилипович Міллер (1901–1973 рр.).

Завдяки «хрущовській відлизі» кінця 1950 – початку 1960-х рр., коли чимало рідкісних архівних матеріалів стали доступними широкому загалу, І.Ф.Чернікову вдалося чи не вперше згадати на повний голос прізвища багатьох як загальносоюзних, так і республіканських дипломатів, учених, громадських діячів, котрі були безпідставно репресовані сталінським режимом.

Так розпочався шлях цього вченого в науці, який на перший погляд може виглядати надто вже прямим і безперешкодним. Проте ті, хто близько знайомий з Ігорем Федоровичем, добре знають, що це далеко не так. За його науковими досягненнями стоять багаторічна копітка праця, висока працездатність, самодисципліна, нещадна вимогливість до себе і скрупульозність у дослідницькій роботі, коли в пошуках істини опрацьовуються гори матеріалів та неодноразово шліфується кожна фраза. Показовим у цьому плані став наведений І.Ф.Черніковим у спогадах перелік архівосховищ, матеріали яких він використав під час написання своєї кандидатської дисертації. Цей вражаючий список включає 23 (!) архівних установи України, Москви, Ленінграда, Баку, Туреччини, США, Великобританії, Польщі (с.25).

Важливо відзначити, що впродовж понад 60 років І.Ф.Черніков залишається відданим обраній ним у далекому 1957 р. тюркології. Проблеми історії, внутрішньої та зовнішньої політики республіканської Туреччини, діяльність її засновника й будівничого Мустафи Кемалю Ататюрка, питання українсько-турецьких відносин завжди перебували у центрі уваги фахівця. Серед його досліджень із цієї проблематики слід виокремити індивідуальні монографії «Турецька Республіка у 50–60-ті роки ХХ століття: З історії зовнішньої політики» (Київ, 1967 р.), «В интересах мира и добрососедства (о советско-турецких отношениях в 1935–1970 гг.)» (Київ, 1977 р.). В останній праці І.Ф.Черніков дослідив насичені важливими подіями етапи радянсько(українсько)-турецьких взаємин новітнього часу в політико-дипломатичній, торговельно-економічній, науковій, культурній сферах. До того ж за скрупульозного та неупередженого вивчення як турецьких, так і західних джерел відкрилася можливість нового підходу й переосмислення низки зовнішньополітичних кроків уряду Туреччини в роки Другої світової війни.

Варто зауважити, що з якихось дивних причин тема радянсько-турецьких відносин упродовж двох десятиліть (у 1960–1970-х рр.) у дослідженнях сектору Туреччини Інституту сходознавства АН СРСР чомусь не фігурувала.

Серед останніх тюркологічних публікацій І.Ф.Чернікова на особливу увагу заслуговують, на наш погляд, стаття, в якій розглядаються питання світського характеру республіканської Туреччини та процес її ісламізації¹,

¹ Черніков І.Ф. До питання про світський характер республіканської Туреччини та процес її ісламізації // Східний світ. – 2010. – №4. – С.171–180.

а також наукове видання, присвячене Ататюрку². Загалом перу дослідника належать понад 230 наукових і науково-популярних праць, у тому числі 5 індивідуальних, 12 колективних монографій, опублікованих в Україні, Росії, Туреччині, Франції, Великобританії, Румунії.

Упродовж багатьох років І.Ф.Черніков плідно працював у кількох академічних інститутах України, зробивши цілком успішну наукову кар'єру. В Інституті історії АН УРСР (1957–1978 рр.) він пройшов шлях від аспіранта до старшого наукового співробітника. У 1978 р. був переведений до новоствореного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (із 1992 р. – Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України). У 1978–1992 рр. очолював відділ країн, що розвиваються, а з 1993 по 2000 рр. працював там само головним науковим співробітником. У 2005–2006 рр. І.Ф.Черніков – старший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України. Ще в 1984 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Радянсько-турецькі відносини 1934–1972 рр.», а вчене звання професора всесвітньої історії йому було присвоєне лише в 2006 р.

Мені, як історик та дипломату, хотілося б особливо відзначити те, як професійно й гідно І.Ф.Черніков представляв УРСР та вітчизняну сходознавчу науку на кількох великих міжнародних наукових форумах (про свою участь у цих заходах він згадує в мемуарах, с.33). У 1970–1980-х рр. він неодноразово перебував у службових відрядженнях у Туреччині та Франції по лінії ЮНЕСКО. Так, у жовтні 1973 р. виступив у Стамбулі з доповіддю на колоквіумі «Стамбул як центр об'єднання культур балканських, середземноморських, слов'янських і східних народів (XVI–XIX ст.)»; у серпні 1979 р. – в Анкарі на IV конгресі балканістів. У грудні 1981 р. брав участь у Міжнародному колоквіумі ЮНЕСКО в Парижі, де зробив доповідь «Мустафа Кемаль Ататюрк – засновник сучасної Турецької держави», присвячену 100-річчю з дня його народження. У жовтні 1983 р., перебуваючи у Стамбулі, І.Ф.Черніков відвідав Босфорський університет, який вважається найбільш престижним вишем Туреччини, де на засіданні кафедри політичних наук прочитав лекцію «60-річчя українсько-турецького договору від 2 січня 1922 р. про дружбу та братерство та надзвичайної місії М.В.Фрунзе в Анкару».

Не можна не згадати і про вагомий внесок ученого в успішне проведення в Києві у жовтні 1991 р. міжнародної орієнталістичної конференції «Україна і Османська імперія XV–XVIII ст.: Проблеми джерелознавства та історіографії». Цей масштабний науковий захід, в якому взяли участь представники 17 країн, відбувся за ініціативи директора Українського наукового інституту Гарвардського університету О.Й.Пріцака. Він же очолив оргкомітет конференції, а одним із двох його заступників був І.Ф.Черніков. Київська орієнталістична конференція мала широкий резонанс як в Україні, так і далеко за її межами та, безперечно, не було випадковим те, що саме під час її проведення Президія Академії наук України ухвалила рішення про створення в Києві

² Черніков І.Ф. Мустафа Кемаль Ататюрк – засновник і будівничий республіканської Туреччини. – К., 2015. – 56 с.

Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського. До речі, Ігор Федорович розмістив у додатку до своїх спогадів програму згаданої конференції (с.80–93), яка сьогодні є бібліографічним раритетом і цінним історичним матеріалом.

І.Ф.Черніков співпрацював та спілкувався з багатьма знайомими орієнталістами й ученими, праці яких мали сходознавчий характер або були близькими до орієнталістики. І тому не випадково він включив до спогадів добірку есеїв, присвячених семи визначним особистостям, в яких висвітлюються їхній життєвий шлях та наукова діяльність. Це передусім згаданий вище науковий керівник його кандидатської дисертації, сходознавець та україніст, фундатор вітчизняної арабістики професор А.П.Ковалівський. Як справедливо зауважує Ігор Федорович, цей фахівець відзначався напрочуд широким дослідницьким діапазоном: він поєднував неабиякий хист філолога-арабіста і сходознавця з глибоким знанням історії, етнографії та культури українського народу (с.40). Автор також проаналізував багатогранну діяльність А.П.Ковалівського, спрямовану на розвиток українського сходознавства, орієнтальної лінгвістики і джерелознавства. Він, зокрема, відзначає «енциклопедичну ерудицію» вченого в конкретних питаннях історії та культури Туреччини – як османської доби, так і періоду республіки (с.44). І.Ф.Черніков дає дуже високу оцінку особистості свого вчителя: «Видатний вчений, великий трудівник, людина феноменальної ерудиції та творчого обдарування, надзвичайної скромності і в той же час багатостраждальної долі (він був репресований сталінським режимом), А.П.Ковалівський до останніх днів свого життя був пристрасно відданий українському сходознавству, у тому числі тюркології, всебічно сприяв його відродженню та розвитку» (с.46).

Ще одним фундатором вітчизняного сходознавства, якого тепло згадує І.Ф.Черніков (с.46–47), став арабіст, тюрколог та іраніст, доктор богослов'я Тауфік Гаврилович Кезма (1882–1958 рр.). Він викладав арабську й турецьку мови в київському Близькосхідному інституті, працював у Кабінеті арабо-іранської філології та в Тюркологічній комісії Всеукраїнської академії наук, що їх очолював учений-орієнталіст зі світовим ім'ям академік А.Ю.Кримський, а пізніше обіймав посаду професора Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Окрім цього, Т.Г.Кезма був талановитим перекладачем з арабської й турецької мов, а також автором кількох підручників і навчальних посібників із них. Чимало його учнів стали відомими арабістами, тюркологами. Своїми цінними порадами він допоміг і Ігореві Федоровичу, коли той почав активно студіювати турецьку мову.

Серед визначних особистостей, про яких згадує І.Ф.Черніков, особливу увагу привертає постать Омеляна Йосиповича Прицака (1919–2006 рр.) – орієнталіста, історика та філолога, дослідника в галузі тюркології та історії Євразії, засновника й керівника Українського наукового інституту Гарвардського університету, академіка НАН України, дійсного члена Академії наук і мистецтв США, засновника та першого директора Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України (1991–1996 рр.), автора понад 1000 наукових праць. Усе своє свідоме життя він плідно досліджував мови та історію тюркських народів, джерела до історії України (скандинавські,

східні), у тому числі й українсько-турецькі відносини в період середньовіччя. Ось як оцінив І.Ф.Черніков величезний внесок О.Й.Пріцака в розвиток сходознавства в незалежній Україні: «Воістину доленосними подіями в науковому житті суверенної України є заснування Інституту сходознавства Національної академії наук та відродження орієнталістичного журналу “Східний світ”. І що знаменно й закономірно: біля джерел цих подій стояв видатний український учений, гордість вітчизняної та світової орієнталістики академік Омелян Йосипович Пріцак» (с.76–77). Слід відзначити, що останній, зі свого боку, глибоко поважав Ігоря Федоровича, запросив його взяти участь у розбудові Інституту сходознавства. Із 1992 р. він упродовж багатьох років входив до складу вченої ради.

Одним із перших українських учених-сходознавців повоєнної доби, який разом із І.Ф.Черніковим у 1954 р. закінчив факультет міжнародних відносин КДУ, був його друг і колега, дослідник внутрішньої та зовнішньої політики Китайської Народної Республіки і країн Південно-Східної Азії, історик, політолог-міжнародник, педагог, дипломат, лектор, доктор історичних наук, професор Леонід Овдійович Лещенко (1931–2013 рр.). На основі глибокого та всебічного аналізу синологічних праць останнього та його студій з історії держав Південно-Східної Азії автор мемуарів робить висновок, що його колега був ученим світового рівня (с.58). Також надзвичайно високо він оцінив його ораторську майстерність.

Не менш високу оцінку І.Ф.Черніков дає діяльності та науковій творчості Станіслава Максимовича Пархомчука (1925–1975 рр.) – доктора історичних наук, професора, політолога-міжнародника, балканіста і сходознавця. Одна з його головних заслуг перед вітчизняною орієнталістикою полягає в тому, що впродовж п'яти років (1970–1975 рр.) він очолював відділ історії країн зарубіжного Сходу Інституту історії АН УРСР, який став першим структурним підрозділом сходознавчого профілю у системі Академії наук майже через 40 років після знищення сталінським режимом геть усіх республіканських сходознавчих структур. Отже йшлося про відродження української орієнталістики в нових історичних умовах. С.М.Пархомчук, спираючись, зокрема, на підтримку старшого наукового співробітника відділу І.Ф.Чернікова, приділяв першочергову увагу вивченню проблем розвитку національно-визвольного руху в колоніальних країнах зарубіжного Сходу, виникненню і становленню в Азії та Африці молодих незалежних держав, співробітництву з ними УРСР. Ось як його характеризує Ігор Федорович: «Учений екстра-класу, наукова проблематика якого тією або іншою мірою була близька до сходознавчої, людина невичерпної енергії та незаперечної ерудиції, з багатющим досвідом і культурою міжнародного, а то і просто людського спілкування» (с.67). Зазначимо, що С.М.Пархомчук був відповідальним редактором монографії І.Ф.Чернікова, в якій розглядалися роль і місце Української РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького й Середнього Сходу (1922–1939 рр.)³.

³ Черніков І.Ф. Дружня підтримка і співробітництво: Українська РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького і Середнього Сходу (1922–1939). – К., 1973. – 122 с.

Значні заслуги перед українською наукою має ще один учений, якого автор мемуарів добре знав і з котрим тісно співпрацював багато років. Ідеться про Арнольда Миколайовича Шлепакова (1930–1996 рр.) – історика, економіста, політолога-міжнародника, організатора науки, педагога й дипломата, академіка НАН України та Європейської академії наук, мистецтв і гуманістики, автора понад 200 праць. Пріоритетними напрямками у широкому спектрі його досліджень були американістика, українська міграція у США та Канаду, «міжнародна солідарність трудящих», УРСР на міжнародній арені. Арнольд Миколайович зробив вагомий внесок у вітчизняну науку, заснувавши в 1978 р. Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР. Упродовж тривалого часу (1978–1991 рр.) він успішно керував цією академічною установою, яка з часом перетворилася на престижний науково-дослідний центр. І.Ф.Черніков підкреслює, що А.М.Шлепаков докладав чимало зусиль для підтримки вітчизняного сходознавства. Так, він запросив Ігоря Федоровича до очолюваного ним інституту на посаду завідувача відділом країн, що розвиваються. І.Ф.Черніков був його незмінним радником із питань дослідження близькосхідної проблематики. Автор мемуарів, солідаризуючись із колегами В.Н.Гулевичем, Б.М.Забарком, Л.О.Лещенком, характеризує А.М.Шлепакова як «видатного українського вченого, справжнього лицаря науки без страху й докору, людину гострого розуму, з почуттям гумору, феноменальною ерудицією, надзвичайною обдарованістю» (с.74).

Добрим словом згадує Ігор Федорович ще одного яскравого представника історичної науки України, з яким йому довелося чимало спілкуватися і співпрацювати під час роботи в Інституті історії АН УРСР. Ідеться про Рема Георгійовича Симоненка (1928–2012 рр.) – історика-міжнародника, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки УРСР, лауреата Державної премії УРСР у галузі науки і техніки. Його перу належать понад 350 праць, у тому числі 14 індивідуальних монографій. Низку розвідок Р.Г.Симоненка було опубліковано в Польщі, Канаді, Італії, Ізраїлі, Росії, що дозволяє говорити про широке міжнародне визнання його як ученого. Магістральною темою наукових інтересів фахівця була Україна в міжнародних відносинах.

Безперечно, мемуари Ігоря Федоровича Чернікова як безпосереднього учасника відродження та подальшого активного розвитку вітчизняної орієнталістики мають важливе значення для висвітлення й дослідження генези, історії становлення сходознавчої науки, її окремих дисциплін. Вони цікаві та корисні для орієнталістів, тюркологів, знавців східних мов, особливо турецької, дослідників історії орієнталістики, викладачів історії країн Азії й Африки, студентів-істориків та всіх тих, кого цікавить і вабить загадковий Схід.

Хочеться сподіватися, що спогади нашого шановного колеги надихнуть сучасних істориків на написання й публікацію своїх мемуарів, а це дозволить зберегти, зафіксувати неповторні, унікальні свідчення з тернистої й водночас захоплюючої історії вітчизняної науки.

Віктор Нагайчук (Київ)